

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԻՄԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԴԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԸՆՏՐԱՆՔԸ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

ԼԵՎՈՆ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ

Մարդն ըստ էության իր պատմությունն է, իր անցած ճանապարհը, իր կերտած կենսագրությունը: Անցած կենսական ուղին իմաստ է հաղորդում մարդու անցյալին, բովանդակություն՝ ներկային և ուրվագիծ՝ ապագային: Մարդկային պատմությունը կերտվել և կերտվում է միայն այլ մարդկանց պատմությունների հետ ունեցած խաչավորումների, զուգադրումների արդյունքում: Ուստի պատմությամբ հարուստ մարդը դատապարտված է ունենալու նաև այլ մարդկանց հետ հարաբերվելու, սոցիալական կապեր ստեղծելու ունակություններ, սոցիոմշակութային այնպիսի կառուցվածքաստեղծ մեխանիզմներ, որոնք արդարացնում են նրա «սոցիալական էակ» լինելու իրավունքը: Նման սոցիոմշակութային կառուցվածքաստեղծ մի մեխանիզմ էլ մարդու սոցիալական դիմակն է, նրա անձնային հատկանիշը: Հենց դիմային, միջանձնային շփման շնորհիվ է սկսվում մարդու՝ բնական վիճակից սոցիալական վիճակին անցումը¹: Ընդ որում, եթե բնական վիճակում մարդը «մերկ է» բնության առաջ, ապա սոցիալական վիճակում նա մշտապես կրում է որևէ սոցիալական հանդերձանք՝ դիմակ, որի միջոցով էլ մասնակցում է հանրային կյանքին: Ինչպես նկատում է Յունգը, սոցիալական դիմակը գործառության ճանաչողություն է, որը ձևավորվում է մարդու սոցիալական ադապտացման պահանջումները բավարարելու նպատակով, և հետևաբար այն նույնական չէ մարդու անհատականությանը²: Սոցիոմշակութային տարածությունում մարդու կենսագործունեությունը մշտապես ուղեկցվում է սոցիալական դիմակների անվերջ հաջորդափոխությամբ: Պատմական, սոցիոմշակութային, քաղաքակրթական տարբեր միջավայրերում ամեն մարդ ինքնակամ կամ հարկադրաբար խաղում է որոշակի սոցիալական դերեր: Ինչպես տարբեր սոցիոմշակութային արժեհամակարգեր ունեցող մարդիկ կարող են կրել տարբեր սոցիալական դիմակներ, այնպես էլ միևնույն մարդը իր կյանքի տարբեր հատվածներում և տարբեր սոցիոմշակութային միջավայրերում կարող է խաղալ սոցիալական տարբեր դե-

---

¹ Տե՛ս **Марков Б. А.** Антропология интимного // **Слотердайт П.** Сферы. Т. 1, СПб., 2005, էջ 11:

² Տե՛ս **Jung Carl G.**, Psychological types, Princeton University Press, 1974, էջ 303-326:

րեր: Սակայն սոցիալական դիմակների հաջորդափոխության հորձանուտում գտնվող մարդու մեջ մի բան մնում է անփոփոխ. դա նրա դեմքն է: Դեմքը մարդու կենսական և սոցիալական պատմության իրական մատյանն է: Ըստ էության մարդու կյանքը դաջվում է նրա դեմքի վրա, և եթե մարդու աչքերը նրա հոգու հայելին են, ապա դեմքը նրա պատմականության կողն է: Ամեն մարդու կերտած կենսագրությունը անկրկնելի է, ուստի նրա կենսագրության մատյանը՝ դեմքը, եզակի է, իսկ սոցիոմշակութային իրականությունում կողմնորոշվելու դիմակները՝ բազում: Սակայն, միևնույն ժամանակ, դեմքն առանց դիմակի բովանդակագուրկ է, քանի որ դեմքը բովանդակություն և կերպ է ստանում սոցիալական կյանքի ընթացքում խաղացվող որևէ դիմակի՝ դեմքին սերտաձելու ընթացքում: Այսինքն՝ դիմակը ինչ-որ իմաստով կերտում է նաև որոշակի դեմք, քանի որ սոցիալական հարաբերությունների հաստատման ընթացքում է միայն ի հայտ գալիս մարդու դեմքը կամ այլ կերպ՝ անհատականությունը: Կարճ ասած՝ դիմակը մարդու անձնավորությունն արտահայտող միավորն է, դեմքը՝ նրա անհատականությունը: Մարդն առանց դեմքի չունի անհատականություն, իսկ առանց դիմակի չի կարող ունենալ նաև անձնավորություն:

Ժամանակակից աշխարհի սոցիոմշակութային առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ անհատը դիտվում է որպես անհատականություն ունեցող սոցիալական էակ: Ինչպես այս կապակցությամբ նկատում է Բաումանը, այլևս բավական չէ ծնվել որպես անհատ. մարդն իր կենսագործունեության ընթացքում պետք է իրացվի որպես անհատ, այսինքն՝ պետք է ձեռք բերի, բացահայտի կամ հայտնաբերի իր անհատականությունը: Ի տարբերություն սոցիոմշակութային այլ դարաշրջանների՝ ժամանակակից աշխարհում անհատականությունը կամ այլ կերպ՝ մարդու ինքնանույնականացումը «տրված» լինելու կարգավիճակից փոխակերպվում է «գտնված» կամ «կերտված» լինելու կարգավիճակի³. Ինդիք, որը պետք է իրագործվի ամեն մարդու անցած կենսական ճանապարհի ընթացքում: Սակայն, ժամանակակից աշխարհակարգին բնորոշ անհատի՝ անհատականության կերտման, դեմքի ձևավորման միտումը դեմ է առնում հետարդիական սոցիոմշակութային տարածության ներքին գործառական առանձնահատկություններից բխող մեկ այլ միտման՝ հասարակության զանգվածացման, ամբոխայնացման գործընթացներին: Հետարդիականության համատեքստում մի կողմից մարդը ստեղծում, ձեռք է բերում իր անհատականությունը, իր դեմքին պատկերում է որոշակի կենսիմաստային դիմագծեր, մյուս կողմից՝ ենթարկվում է անդեմություն, միաշափություն պարտադրող զանգվածի ազդեցությանը:

Հետարդիականության սոցիոմշակութային բնորոշ այն գաղափարը, որ անհատը պետք է իրացնի իր անհատականությունը, ձևավորվել է ո-

³ Տե՛ս **Бауман З.** Текущая современность. СПб., 2008, էջ 39:

րոշակի պատմական, քաղաքակրթական, մշակութային զարգացումների հաղթահարմամբ: Մարքսյան ըմբռնմամբ՝ անձնային կախվածությունների մինչարդյունաբերական հասարակություններում մարդը սոցիալական դերակատարումներին վերաբերվել է որպես տրվածություն, որպես իրենից անկախ սոցիալական ճակատագիր: Այսինքն՝ մարդուն բաժին ընկած սոցիալական դերերն ընկալվել են որպես ինչ-որ գերբնական, այնկողմնային ուժերի կողմից նախասահմանվածություններ, որոնք պետք է ապրվեն ու հաղթահարվեն: Օրինակ՝ անտիկ շրջանում ստրուկն ու ստրկատերը, միջնադարում ճորտն ու ավատատերը իրենց սոցիոմշակութային դերը ընկալել են որպես սահմանված սոցիալական դերակատարում, որպես նախասահմանված կարգավիճակ և մեծ իմաստով ենթարկվել են սոցիալական արդարության այդ ուղղահայացի մեջ իրենց բաժին հասած ճակատագրին: Այսինքն՝ անձնային կախվածության հարաբերությունների դարաշրջանում (նախնադարյան, ստրկատիրական, ավատատիրական հասարակություններում) դիմակը և դեմքը միմյանցից սահմանազատված չէին: Մարդու կենսագործունեությունը ընդհանուր առմամբ կախված էր իր դիմակի՝ սոցիալական այս կամ այն դասին պատկանելությունից և վերջինիս գործառութային առանձնահատկություններից: Փաստորեն ճորտը կախյալ էր ոչ թե իր տիրոջից, այլ «ճորտի» դիմակից, որը նա կրում էր գոյության ողջ ընթացքում՝ ծնունդից մինչև մահ: Նա կախյալ էր նաև իրեն բաժին հասած դիմակի՝ սոցիալական վարքի ընդունված նորմերից: Ուստի միջնադարյան հանրույթը ապրում էր ոչ միայն մարդուց դուրս՝ արտաքին աշխարհում, այլ նաև ենթագիտակցական մակարդակում՝ մարդու ներսում: Մարդն անազատ էր իր իսկ գիտակցության շրջանակներում, նա ենթարկվում էր իր դիմակին, վերջինիս կենսագործունեության ապահովողն ու հպատակն էր: Միջնադարյան սոցիալական հանրույթը «օգտագործում էր» դիմակների տրվածության սրբացման կոռ մարտավարությունը սոցիալական հարաբերությունների «ստատուս քվոն» պահպանելու համար, ինչով միջնադարյան արևմտյան հասարակությունը բավարարում էր իր ինքնապահպանման և վերարտադրման անհրաժեշտության բնական պահանջմունքը:

Սակայն 14-15-րդ դարերից սկսած՝ քաղաքական, տնտեսական, քաղաքակրթական և մշակութային որոշ փոխակերպումների հետևանքով Արևմտյան Եվրոպայում սկիզբ է առնում մարդու՝ «սրբացված» դիմակներից ազատման գործընթացը: Հումանիստները, իսկ հետագայում նաև լուսավորիչները դնում են սոցիումի պարտադրական դիմակներից մարդու ազատագրման խնդիր: Արդյունքում իրեն բաժին հասած սոցիալական դիմակին մարդն աստիճանաբար սկսում է վերաբերվել ոչ թե որպես ինչ-որ գերբնական ուժերի կողմից նախասահմանված ճակատագրի, այլ որպես կենսագործելու, ինքնիրացվելու համար անհրաժեշտ սոցիոմշակութային գործոնի, որի կերպն ու բովանդակու-

յունը կարող է միայն ինքը ընտրել: Այլ կերպ ասած՝ Վերածննդի ժամանակից սկսած մարդը դիտվում է որպես դեմք ունեցող սուբյեկտ, այսինքն՝ որպես անհատ: Մկսվում է մարդու անհատացման, մարդու դեմքի բացահայտման գործընթացը: Ինչպես տեղին նկատում է Ֆրոմը. «Մարդը դեն նետեց բնության լուծը, և ինքը դարձավ նրա տերը... արտաքին պարտադրանքի օտարումը թվում էր ոչ միայն անհրաժեշտ, այլ նաև բավարար պայման բաղձալի նպատակին՝ յուրաքանչյուր մարդու ազատությանը հասնելու համար»⁴: Ըստ էության, մարդը ազատագրվում էր հենց սոցիալական դիմակի անխուսափելիության լծից, դեն նետում հպատակի պարտադրական դիմակն ու արդյունաբերական քաղաքակրթություն մտնում արդեն քաղաքացու, ինքն իր տերը լինելու նոր դիմակով:

Հպատակի դիմակից քաղաքացու դիմակին անցումը, սակայն, հեշտությամբ չտրվեց արևմտյան քաղաքակրթական տարածքում կենսագործող մարդուն: Բանն այն է, որ մարդկանց մեծ մասը, գտնվելով քաղաքակրթական կենտրոններից՝ քաղաքներից, զգալի հեռավորության վրա, հնարավորություն չունեին տեսնելու և հետո արդեն հասկանալու, որ իրեն բաժին հասած «նախասահմանված» ճակատագրից զատ կարող է լինել նաև կենսագործունեության մեկ այլ տրամաբանություն: Բայց արդյունաբերական քաղաքակրթության ծավալմանը զուգահեռ՝ սկսվեց լայն զանգվածների մտավոր և ֆիզիկական ունակությունների «տարածական կենտրոնացումը», ինչի շնորհիվ շփվելով իր սոցիալական ճակատագիրը կիսող բախտակիցների հետ՝ զանգվածի մարդը աստիճանաբար ձերբազատվում է մինչարդյունաբերական քաղաքակրթության մտածողությանը բնորոշ կրավորականությունից: Տրվելով հավաքական ուժի գրավչությանը՝ մարդու քաղաքակրթական-մարդաբանական այս նոր տեսակը աստիճանաբար ձեռք է բերում սեփական իրավունքները բարձրաձայնելու և պաշտպանելու համարձակություն և հավակնություն: Ձևավորվում է «զանգվածների հասարակությունը», որն այլևս չէր կարող գործառել սոցիալական դերերի ու դերակատարումների բաշխվածության՝ երբեմնի հաստատված սոցիոմշակութային ընթացակարգով: Արևմտյան քաղաքակրթական տարածքում ամբոխի հայտնվելը փոխակերպումների է ենթարկում նաև մարդու ներաշխարհը, սեփական Ես-ի և անհատականության գնահատման չափորոշիչները՝ առաջադրելով սոցիալական դիմավորված աշխարհի հետ փոխհարաբերությունների նոր կարգ և գերակայությունների նոր սանդղակ:

Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտում հայտնված ամբոխը աստիճանաբար գրավում է արդյունաբերական քաղաքակրթության սոցիոմշակութային ողջ տարածությունը, և նրա քանակական ցուցիչը աստիճանաբար տեղը զիջում է որա-

⁴ Фромм Э. Бегство от свободы. М., 2009, էջ 12:

կական որոշակիությանը: Այսինքն՝ մարդկային զանգվածի քանակական փոխակերպումները վերաճում են սոցիոմշակութային որակական փոխակերպումների, աճում է ամբոխի կլանող «ձգողականությունը», և այն, ինչ ժամանակին ընկալվում էր որպես քանակ, այժմ ընկալվում է որպես որակ: Ամբոխը դառնում է անհատականությունը կորցրած մարդու սոցիալական ընդհանուր որակ, որտեղ ոչ ոք որևէ էութենական հատկանիշով չի տարբերվում ուրիշներից, անդեմ «ընդհանուր տեսակից»⁵: Այլ կերպ ասած՝ ամբոխի քանակական աճը հանգեցնում է ամբոխի որակական հատկությունների փոխակերպմանը, որի հետևանքով նա աստիճանաբար դառնում է սոցիոմշակութային բոլոր տեսակի հարաբերությունների կրողն ու պատվիրատուն:

Ամբոխի քանակական աճի և սոցիոմշակութային տարածություններին տիրելու սոցիալ-հոգեբանական առաջին հետևանքը ամբոխի կազմում հայտնված մարդկանց ներքին հուզական, հոգեբանական տրամադրվածությունների փոխակերպումն է: Գիտակից անձը տարրալուծվում է ամբոխի մեջ, նրա հույզերն ու վարքը ամբողջությամբ ենթարկվում, ստորադասվում են ամբոխի հուզական տարածությանը և ստանում են մեկ ուղղվածություն, ուղղվածություն առ ամբոխը, ընդհանուրը, Մենք-ը⁶: Սոցիալական այս նոր կազմակերպման մեջ առավելապես տիրում է հուզական-հոգեբանական ընդհանուր տրամադրվածություն և հոտային-բնագոյային հակվածություն (Ֆրոյդ): Տարրալուծվելով ամբոխի մեջ՝ մարդը կորցնում է սեփական Ես-ի զգացողությունը և ձուլվում ամբոխի Մենք-ին: Կարճ ասած՝ ամեն մի առանձին մարդու ներաշխարհը ամբոխի կազմում վերածվում է ընդհանուրի ներաշխարհի. Ես-ը դառնում է Մենք, Մենք-ը՝ Ես: Այս առնչությամբ սոցիալական հոգեբանության նախահայրերից մեկը՝ Միգելեն, իրավացիորեն նկատում է, որ ամբոխը՝ որպես առանձին միավորների հավաքական ամբողջականություն, արտահայտում է բազում առանձին մարդկանց նույնականացումը մեկ ընդհանրական անհատի (ամբոխի) հետ⁷: Որպես հետևանք՝ իր Ես-ը կորցրած մարդու ինքնագիտակցականը ենթարկվում է ժամանակավոր փոխակերպումների: «Կուլեկտիվ փայտքեի կողմից կլանված մարդը դառնում է նրա մասնիկը: Դառնալով ամբոխի մեջ մեկ ատոմ՝ մարդը կորցնում է տրամաբանական մտածողության ընդունակությունը, մտքի հստակ ու կուռ կարգավորվածությունը, ընդհատվում է նրա կապը աշխարհի ներդաշնակ հիմքի հետ, նրա բանականությունը խավարում է: Պարզունակացումը կամ, եթե կուզեք՝ կուլեկտիվացումը ստրկացնում է մարդկային էակի գոյությունը, այն դարձնում զանգվածային գոյություն»⁸, որի պայմաններում

⁵ Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга. Киев, 2003, с. 356–358.

⁶ Лебон Г. Психология толп. М., 1998, էջ 131:

⁷ Տե՛ս Սигеле С. Преступная толпа. М., 1998, էջ 32:

⁸ Բ. Հավմաշ, Ջրհոսը, թարգմ. Է. Աթայանի, տե՛ս Է. Աթայան, Հոգի և ազատություն, Եր., 2005, էջ 573:

այլևս հնարավոր չէ տարբերակել մտքերի, գաղափարների, Ես-երի իսկական կրողներին: Մեկի Ես-ը դառնում է բոլորինը, մեկի կամքը (սովորաբար ամբոխին առաջնորդողի կամքը)՝ բոլորի հավատամքը, կարծես իրապես գործում է «հոգի՝ երեք հոգու համար» (Օսբերթ) սկզբունքը:

Ընդհանուր հուզական դաշտի ձևավորման հետևանքով տեղի է ունենում ամբոխի ազդեցության տիրություն հայտնված մարդու երկրորդ՝ սոցիալ-մարդաբանական փոխակերպումը. ամբոխի մարդը կորցնում է իր դեմքը, անհատականությունը: Անընդունակ լինելով անգամ տարրական վերլուծության՝ ամբոխի անգիտակցականն ինքն իրեն մշտապես շփոթում է մեկ ուրիշի հետ, ընդունում է նրա կարծիքը, ապրում նրա կյանքով, մինչդեռ «կիսաքայքայված ինքնագիտակցությունը» (Հավմաշ) ճախրում է բնագոյների պղտոր խորքերում: Սակայն անգամ «կիսաքայքայված ինքնագիտակցության» ազդեցության տակ մարդը որոշակի սոցիալական հարաբերություններ է հաստատում և իրականացնում է սոցիոմշակութային գործառույթներ: Թվում է, թե առանց սեփական Ես-ի գիտակցաբար մղման մարդը ի վիճակի չէ սոցիոմշակութային որևէ գործունեություն ծավալելու: Սակայն այս դեպքում արդեն ամբոխի մարդու մոտ գործում է այսպես կոչված «նմանակման» սոցիալական բնագոր (Թարդ): Ֆրանսիացի մտածող Թարդը, հետևելով այս տրամաբանությանը, անգամ հայտարարում է, որ «մարդկային էությունը ամենուրեք միատեսակ է»⁹, քանի որ սոցիալական բոլոր հարաբերություններում գործում է սոցիալականության սուբյեկտների՝ մեկը մյուսին «նմանակելու» սկզբունքը: Մերունդները նմանակում են իրենց նախնիներին, զավակները՝ ծնողներին, ժողովուրդները՝ իշխանություններին, և այսպես շարունակ: Սակայն խնդիրն այն է, որ ամբոխի սոցիոմշակութային տարածությունում նմանակման սկզբունքի գործառելիությունն ավելի արդյունավետորեն է իրացվում, քանզի նեղանում են սոցիալական հարաբերությունների ձևավորման և շփման սահմանները, ընդ որում՝ այնքան են նեղանում, որ կարծես թե կորչում է սոցիալական հարաբերությունների հաստատման համար անհրաժեշտ տարածական նվազագույն հեռավորությունը: Այս դեպքում արդեն սոցիալական հարաբերությունների հաստատումը տեղի է ունենում ինքնաբերաբար կերպով, մարդու գիտակցականից անկախ, երբ սոցիալականը կարծես իր տեղը զիջում է հոգեբանականին, գիտակցականը՝ անգիտակցականին: Ամբոխին պատկանող մարդը կարծես ձուլվում է ամբոխի մարդկային զանգվածին¹⁰: Բանն այն է, որ

⁹ **Тард Г.** Законы подражания. СПб., 1992, с. 80.

¹⁰ Քննարկվող երևույթը որոշ իմաստով նման է հին հնդկական ծիսական արարողակարգերից մեկին, որտեղ մարդիկ ինքնամոռացության էին մատնվում կրոնական-հոգեբանական ներազդման հետևանքով և նետվում էին «ջագերնատու» կոչվող ծիսական մեծ անիվի տակ, որը խորհրդանշում էր մարդկանց՝ մի ընդհանուր զանգված-մարմնի մեջ լուծվելու հին հնդկական հավատքը:

կողեկտիվ վիճակում նա (ամբոխը) սկսում է հավատալ ոչ թե նախկինում իր իսկ դավանածին, այլ նրան, ինչին հավատում են բոլորն ընդհանրապես¹¹: Այս իմաստով նմանակումն ամբոխում բռնկված համաճարակի պես վարակում է մարդկանց հոգիներն ու մտքերը, մարդկանց դարձնում է մի ընդհանուր Ես-ի կրողներ, որոնք ունեն մի հոգի, բայց տարբեր մտքեր, մի «ենթագիտակցական», բայց տարբեր «գիտակցականներ»:

Հետաքրքրականն այն է, որ քաղաքակրթության զարգացմանը զուգահեռ՝ աստիճանաբար «նմանակումը» կրում է ռացիոնալացված և անձնավորված բնույթ, քանզի ներքին մի անբացատրելի մղումով մարդն արդեն ինքնակամ է տրվում ամբոխի տարրալուծող ազդեցությանը: Ամբոխի մեջ տարրալուծվելու գիտակցական այդ մղումը Թարդը կոչում է «բնագոյային ծուլություն»¹²: Խնդիրն այն է, որ մարդը, իր սոցիալական նախասկզբի համաձայն, մշտապես գտնվում է ամբողջի կողմից լքված, օտարված լինելու հոգեբանական տագնապի մեջ: Նա, ով չի մասնակցում այդ «մեծ խաղին», որին բոլորն են մասնակից, կանգնում է մենության մեջ հայտնվելու իրական վտանգի առաջ: Մրան զուգահեռ՝ բոլորի կողմից ապրվող նույնատիպ կենսակերպն ու իրականության մեջ կողմնորոշվելու բոլորի կողմից ընդունելի մարտավարությունները վերջիններիս միակ բացարձակ ճշմարտություն կոչվելու իրավունք են վերապահում: Առանձին մարդուց կենսական մեծ եռանդ ու ջանքեր կարող են պահանջվել ամբողջի կամքին հակադրվելու կամ անգամ ամբողջի կենսադիրքորոշումը կասկածի ենթարկելու համար, մինչդեռ առօրեականությանը կույ գնացած կլանված մարդը շատ հազվադեպ կարող է դիմել նման զոհողությունների և շատ հաճախ ինքնակամ է տրվում ամբոխի ներագրմանն ու ընդունում վերջինիս կողմից մատուցվող իրականության միակ հնարավոր լինելը: Այդպես կորչում է ստեղծագործելու, ինչ-որ նոր կեցութակերպ արարելու կամ ինչ-որ մեկ Ուրիշը լինելու վտանգավոր անհրաժեշտությունը:

Լուծվելով ամբոխի հուզական տարածությունում՝ մարդը կորցնում է իր եզակիական դեմքը, դառնում է անանուն ու անդեմ զանգված, ինչն էլ հանգեցնում է ամբոխի ազդեցության տիրություն հայտնված մարդու երրորդ՝ սոցիալ-հոգեբանական փոխակերպմանը: Եթե ամբոխի մարդը գործում է այնպես, ինչպես նրան դրդում է զանգվածային (ամբոխային) գիտակցությունը¹³, ապա նա ի վերջո կորցնում է սոցիալական իրականությունում կողմնորոշվելու գործառական ազատությունը, դադարում է ինքնուրույն մտածել, նրա ինքնագիտակցությունը մարում է, որի հետևանքով ամբոխի մարդու կենսագործունեությունը թելադրվում է զուտ անգիտակցական ու ենթագիտակցա-

¹¹ Տե՛ս **Բ. Հավմաշ**, նշվ. աշխ., էջ 567:

¹² **Тард Г.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

¹³ Տե՛ս **Найдорф М.** Очерки современной массовой культуры. Одесса, 2013, էջ 221:

կան ազդակներով: Կորցնելով սեփական Ես-ին վայել սոցիոմշակութային իրականության կերտման գործառական ազատությունը՝ ամբոխի մարդը զրկվում է նաև իր արարքների և դրանց հետևանքների նկատմամբ պատասխանատվության զգացումից: Անպատասխանատվությունը վերածվում է ամբոխի մարդու հիմնային որակի: Բանն այն է, որ ամբոխի տիրույթում հայտնված և նրան ենթակա մարդը կորցնում է իր գործողությունների համար պատասխանատվություն կրելու անհրաժեշտ ինքնավարությունը: Այս առնչությամբ Յասպերսը իրավացիորեն նկատում է, որ «ամեն մի առանձին մարդ «ամբոխ» կոչվող սոցիալական հսկայական մեքենայի գուտ առանձին մի պտուտակն է, որտեղ բոլորն են մասնակցում որոշում կայացնելու գործընթացներին, սակայն ոչ մեկն էլ իրապես ոչինչ չի որոշում»¹⁴: Պարզապես բոլորը ենթարկվում են ընդհանուրի կարծիքին կամ, այլ կերպ, «հանրային կարծիքին», որը, սակայն, երբեք իրապես արտահայտելի կամ ուրվագծելի չէ, քանի որ չունի կոնկրետ հասցեատեր, ուստի նաև՝ կոնկրետ պատասխանատու:

Պատասխանատվության կորուստը ինքնին սոցիոմշակութային լուրջ վտանգներ պարունակող երևույթ է: Բանն այն է, որ ամբոխի կազմավորումը կարող է իսկապես պայմանավորված լինել ինչ-որ քաղաքական իրադարձության կամ սոցիալական կարևորություն ունեցող գործընթացի նկատմամբ մարդկանց հետաքրքրվածությամբ: Մակայն ամբոխի մարդու հետաքրքրվածությունը շատ հազվադեպ կարող է վերածվել կառուցողական գործելակերպի: Խնդիրն այն է, որ եթե գիտակից մարդը կարող է նկատել սոցիալ-քաղաքական կամ սոցիալ-տնտեսական այս կամ այն գործընթացի անիմաստ կամ անարդար լինելը և գիտակցաբար ընդվզել ետնաբեմից սոցիալական կյանք կազմակերպող տիկնիկավարների անարդարությունների ու անօրինությունների դեմ, ապա ամբոխի մարդու ընդվզումը ոչ թե գիտակցական, այլ գուտ հուզական բնույթ է կրում: Գտնվելով հույզերի ազդեցության տակ՝ ամբոխի մարդը կարող է դրսևորել ծայրահեղական վարք կամ ընկղմվել անտարբերության թմբիկի մեջ: Երկու դեպքում էլ, սակայն, նա չի զգում իր գործողությունների հետևանքների պատասխանատվությունը, քանի որ ինքն այլևս պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ ամբոխին ու ամբոխային տրամադրություններին:

Արդյունաբերական քաղաքակրթությունից հետարդյունաբերականի անցնելուն զուգահեռ փոխակերպվում է ամբոխի ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ ձևաբանական բովանդակությունը: Ժամանակակից աշխարհում ամբոխը գործառում է ցրված կերպով, այսինքն՝ ամբոխի ձևավորման, մարդու ներաշխարհի ամբոխայնացման համար տարածական կուտակվածությունը այլևս անհրաժեշտ պայման չէ: Բանն այն է, որ հետարդյունաբերական քաղաքակրթության առանձ-

¹⁴ Ясперс К. Власть массы // Бодрийяр Ж., Ясперс К. Призрак толпы. М., 2014, с. 81–82.

նահատկություններից մեկն էլ հասարակական կյանքի կազմակերպման գործընթացներում տեղեկատվության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ազդեցության ծավալումն է: Ժամանակակից աշխարհը հագեցած է տեղեկատվական նորագույն տեխնոլոգիաներով, որոնք նպաստում են մարդկային փոխհարաբերությունների ու շփումների մերձականությանը: Ի հավելումն այս կարևոր գործառույթի՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներն ու տեղեկատվության հաճախակիությունը նպաստում են նաև զանգվածային հասարակությունների ձևավորմանը, հետևաբար, նաև ամբոխի զանգվածացմանը, քանի որ ստեղծում են ընդհանուր հուզական դաշտ և միմյանց ներկայության զգացում: Բանն այն է, որ տեղեկատվական հասարակություններում թեև մարդիկ գտնվում են միմյանցից ֆիզիկական որոշակի հեռավորության վրա, սակայն ապրում են միևնույն հույզերով, միևնույն խնդիրներով և ենթարկվում նույն սկզբնաղբյուրից բխող տեղեկատվության ազդեցությանը, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ժամանակակից աշխարհում ամբոխի ձևավորման համար կարևորը արդեն ոչ թե «տարածական կուտակումն» է, այլ միևնույն տեղեկատվական ցանցերի մեջ ընդգրկվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից աշխարհում ամբոխը ոչ թե միևնույն աշխարհագրական-ֆիզիկական տարածքում հայտնված մարդկանց, այլ սահմաններ չճանաչող վիրտուալ տարածքի «հաճախորդների» կուտակում է, որոնց ինքնագիտակցությունը նույնքան տարրալուծված և անդեմ է, որքան նախորդինը, պարզապես վիրտուալ տարածության «հաճախորդ-ամբոխի» գիտակցությունը, պատկերավոր ասած, «ցրված» ամբոխային գիտակցություն է¹⁵: Անշուշտ, ֆիզիկական ու վիրտուալ տարածություններում ձևավորված և գործառող ամբոխները միմյանցից տարբերվում են նաև ցրվածության և խտության մակարդակներով, ինչը ազդում է նաև նրանց սոցիոմշակութային բնութագրերի վրա, բայց ակնհայտ է, որ երկու դեպքում էլ գործ ունենք ամբոխի ազդեցության ոլորտում հայտնված մարդու սոցիալ-հոգեբանական և սոցիոմշակութային նմանատիպ փոխակերպումների հետ, այսինքն՝ տարբեր են ամբոխի կերպերը, սակայն նույնն է վերջինիս «պատկանող» ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային բնութագիրը:

Հետարդիական տեղեկատվական հասարակություններում ամբոխի մարդը մշտապես ենթարկվում է չդադարող տեղեկատվական հոսքերի ազդեցությանը: Տեղեկատվության արագացող հոսքերը մարդկանց մեջ առաջացնում են ժամանակի տևողության խտացվածության զգացում, ինչը թույլ չի տալիս մարսել դեպի մարդը հոսող տեղեկատվությունը: Ամեն մի նոր հաղորդում, շրջակա աշխարհից ամեն մի նոր տեղեկատվություն ազդում են սոցիալական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքի վրա՝ կերպարանափոխելով նաև այդ ընթացքի

¹⁵ Տե՛ս **Московичи С.** Век толп. М., 1998, էջ 33:

համար պատասխանատու սոցիալական սուբյեկտի «անձ-դիմակը»: Բանն այն է, որ մարդու արժեքային համակարգն ու կենսիմաստային կողմնորոշիչները ձևավորվում են իր ներկայում տևող ժամանակի յուրացման, ներկայից անցյալ կերտելու ընթացքում: Տևող ժամանակը, ներկայից անցյալ տեղափոխվելով, վերածվում է հիշողության և դառնում է այն հոգևոր ու կենսիմաստային պաշարը, որը մարդուն մղում է իր կենսագործունեությունը իմաստային մեկնաբանելուն: Մակայն ամեն մի տևող ներկա ոչ միայն անցյալ դառնալու, այլև հիշողության վերածվելու համար կարիք ունի որոշակի մտածական հակազդեցության. մարդու միտքն ու հիշողության ունակությունը պետք է կարողանան հասցնել մարտել իր ներկայում անընդհատ հոսող իրականությունը՝ վերջինիս վերապրման և իմաստային մեկնաբանման ենթարկելու միջոցով: Այս առումով ժամանակակից տեղեկատվական, սպառողական կամ զանգվածային հասարակություններում ներկայի յուրացման մարդու էկզիստենցիալ կարողությունը ենթարկվում է ձևախեղումների: Բանն այն է, որ տևական ժամանակ գտնվելով չկապակցված տեղեկատվության ազդեցության տակ՝ մարդու մտածողությունը ամբողջականից վերածվում է հատվածականի և արդեն դժվարությամբ է իր ներկան իմաստային մեկնաբանման ու արժևորման ենթարկում: Ներկայում տեղի ունեցող իրադարձությունները նա ընկալում է որպես իր հետ կապ չունեցող և իրենից անկախ դիպվածներ, որոնց թվացյալ առատությունն ու անընդհատությունը ստեղծում են իրերի ընթացքն ու հոսքը փոխելու անգործության և հետևաբար՝ նաև անպատասխանատվության զգացողություն:

Հետարդյունաբերական հասարակության կենսատրամաբանությունը թելադրում է վարքի յուրահատուկ նորմեր, որոնք ընդհանուր սոցիալական համակարգին հաղորդում են անկայուն և անհուսալի գծեր, որոնք էլ սոցիոմշակութային տարածությունում «բնակվող» մարդու մոտ ստեղծում են անհուսալի և անցողիկ իրականության պատրանք, մի իրականություն, որի անցողիկ արժեքները այլևս չեն կարող լինել կենսիմաստային հուսալի հենարաններ: Այլ կերպ ասած՝ ձևավորվում է մի յուրահատուկ «հոսող արդիականություն», որի սոցիոմշակութային տարածության մեջ մարդու կյանքը արդեն ոչ թե բնականոն և հանգամանքներով թելադրված «ճակատագիր» է, այլ հպանցիկ «խաղ»: Մինչ մի որևէ կենսադիրքորոշում ապրում է իր լինելիության և իմաստնայնության հաստատման համար անհրաժեշտ ժամանակը, արդեն փոխակերպվում են մարդու կենսագործունեության իմաստային կողմնորոշիչները: Ու մի որևէ իմաստակիր կենսադիրքորոշում դեռ չամրացած ու չկայացած՝ արդեն իսկ հայտնվում է քայքայման փուլում: Կրճատվում է գաղափարի՝ կենսական իմաստ դառնալու, կենսիմաստային ուղղորդչի վերածվելու ժամանակը: Կարճ ասած՝ ժամանակն այլևս «չի բավարարում» որևէ նույնականության կամ ինքնութ-

յան անձնական դիմակից անհատական դեմքի վերածվելու համար: Դիմակը չի հասցնում «կերտել» իր պատմությունը, չի հասցնում ստանալ բովանդակություն և որոշ ժամանակ անց կորցնում է նաև լինելիության իրավունքը: Ընդ որում, զանգվածային հասարակություններում «բնագրային նմանակման» սոցիոմշակութային գործիքի շնորհիվ անբովանդակ դիմակը անընդհատ կլոնավորվում, բազմանում է, և անբովանդակ դիմակ կրելու, առանց պատմության անձնավորություն ունենալու միտումը մեկեն վարակի նման պատում է ողջ սոցիալական համակարգը: Ավելին, երբ դիմակը գրկվում է պատմությունից, այսինքն՝ երբ որևէ անձնական հատկանիշ խիստ հարափոփոխ է և չի վերածվում մարդու բնութագրական որակի, ապա ըստ դիմակի կերպարի ի վերջո աղճատվում է նաև մարդու «դեմքը»: Տեղի է ունենում անձնավորության կորուստ, ինչը ծնում է նաև անհատականության կորստի սպառնալիքներ: Դիմակի՝ պատմություն կամ պատմական հիշողություն չունենալը փոխանցվում է նաև դեմքին, որը հանգեցնում է սոցիոմշակութային վտանգավոր մի միտումի՝ ձևավորվում է մարդաշխարհի հարաբերությունների կենսիմաստային խզում: Պատմություն չդարձող ժամանակը ի վերջո ի չիք է դարձնում ընդհանրապես կենսագրական պատմություն ունենալու հնարավորությունը: Արդյունքը լինում է այն, որ ժամանակակից ամբոխի մարդը կանգնում է «մանկուրտ» դառնալու, իր պատմությունն ու ազատությունը կորցնելու վտանգի առաջ: Ուստի տեղին է այն մտահոգությունը, որ արդիականության պայմաններում անհատականության իրացման և հասարակության զանգվածացման միտումները ձևավորում են սոցիոմշակութային այնպիսի միջավայր, որտեղ մարդն ի վերջո կվերածվի «անձամբոխի»¹⁶, այսինքն՝ անհատականություն չկերտած անձնավորությունը կլինի մարդու ինքնանույնականացման միակ հենքը, ամբոխի մարդու դիմակը կսերտաճի հետարդիականության անհատի դեմքին:

Եվ այսպես՝ դիմակի զանգվածացումը կարող է սոցիոմշակութային լուրջ վտանգ ստեղծել մարդու դեմքի պահպանման, անհատականության կերտման գործում: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հենքի վրա ձևավորված ժամանակակից զանգվածային հասարակությունը «առաջարկում» է միջանձնային հարաբերությունների կերտման մի նոր մշակույթ, որին մարդիկ մասնակցում են՝ զինվելով զանգվածային միանման, անդեմ, միաչափ դիմակով: Զանգվածային դիմակը հոսող արդիականության պայմաններում չի հասցնում կերտել իր պատմությունը, ուստի չի հասցնում ձեռք բերել նաև բովանդակություն, ինչի հետևանքով կորցնում է նաև իր կենսագրական անկրկնելի դիմագիծը: Կորցնելով ժամանակի, պատմության կողմից «նախշվելու» հնարավորությունը՝ զանգվածային դիմակը չի վերածվում նաև դեմքի, այսինքն՝ չի նախապատրաստում գործառական ծանրաբեռնվածության այն

¹⁶ Чикин Б. Н. Толпа // "Вестник Московского ун-та", 1990. Серия 12, № 6, с. 43.

անհրաժեշտ պաշարը, որի հենքի վրա պետք է կայանա նաև մարդու անհատականությունը: Ըստ էության, հետարդիական զանգվածային հասարակություններում մարդու անհատականության իրացումը դառնում է լուրջ խնդիր: Ամեն մի առանձին անհատ, սակայն, դատապարտված է դեմք ունենալու, իր անհատականությունը կերտելու ընթացքում գործելու միայնակ: Ստացվում է, որ մարդը մաս է կազմում ամբողջի, սակայն իրականում զուտ կլանված է ամբողջի՝ զանգվածի կողմից: Թվում է, թե մինչարդիականության փուլում հաղթահարված սոցիալական դիմակների մոգականացված ու պարտադրված կարգավիճակը այժմ փոխարինվում է մեկ ուրիշ, ավելի գորեղ դիմակով՝ ամբողջի մարդու զանգվածային, կլանող դիմակով, ինչն էլ կասկածի տակ է դնում մարդկային անհատականության, դեմքի եզակիության «իրավունքը»:

Բանալի բառեր – *դեմք, դիմակ, անդեմություն, անհատականություն, ամբողջ, ամբողջի մարդ, զանգվածային հասարակություն, մանկուրտ*

ЛЕВОН БАБАДЖАНИЯН – Дилемма личности и безличия в социокультурной среде массового общества. – В статье рассматриваются трансформации индивидуальности в социокультурной среде современного массового общества. Одна из социокультурных особенностей современного мира – это восприятие индивида в качестве социального существа, обладающего индивидуальностью (или лицом). Однако современный человек, имеющий право на индивидуальность, сталкивается с обезличивающими, порождающими одномерность стихиями массового общества, возникшими в результате тех или иных цивилизационных, политических или культурных трансформаций. В этих условиях функционируют характерные для толпы социокультурные закономерности, и под влиянием «растворяющего», обезличивающего воздействия толпы человек оказывается перед реальной угрозой утратить собственное лицо (или свою уникальность и неповторимость).

Ключевые слова: *лицо, маска, безличие, индивидуальность, толпа, человек толпы, массовое общество, манкурт*

LEVON BABAJANYAN – Dilemma of Facedness and Facelessness in the Social-Cultural Context of Mass Society. – The article considers the problem of transformation of individuality in the social-cultural context of contemporary mass society. One of the peculiar social-cultural characteristics of contemporary world is that the individual is viewed as a social creature that has individuality. However the contemporary man who has the right of being individuality runs into defacing, one-dimensionalising elements of mass culture which has emerged as a result of some civilizational, political and cultural transformations. Regularities peculiar to the crowd function within mass culture and as a result being subjected to dissolving, defacing influence of mass crowd one encounters the risk of losing the uniqueness of one's own face.

Key Words: *face, mask, facelessness, individuality, crowd, man of a crowd, mass culture, mankurt*